

Олена БОРИСЛАВСЬКА

/ співредактор «Українського часопису конституційного права», кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка

ВИБОРИ — [БЕЗ]АЛЬТЕРНАТИВНА ОСНОВА ДЕМОКРАТІЇ?

«...демократія і свобода, участь усього народу у виконванні керівної влади може йому запевнювати мир, добробут і щастя. Але ... без поваги до тих основних законів, на які спирається кожен громадський порядок, безпосереднім наслідком ... свободи чи демократії мусила б бути анархія, а вслід за нею неволя, нужда і руїна».

Митрополит Андрей Шептицький
«Як будувати рідну хату»

ABSTRACT

For a long period of time, the election itself was considered as a non-alternative basis of democracy. The whole system of representative democracy (as opposed to the direct one) is based on the idea that during the electoral process, people delegate their power to representatives who independently carry out their internal and external policies, as well as form other public authorities. For the successful functioning of such a system, its legitimacy, it was important to ensure freedom of elections, their alternativeness, and an honest counting of votes. However, the development of modern information and communication technologies not only significantly influenced the speed of dissemination of political ideas, expanded the possibilities of political agitation, but also created the preconditions for previously unknown manipulative technologies that are dangerous because of the scale of their influence (they not only significantly affect the results of elections, but are able to change them radically). This leads to the delegitimization of elections and puts on an agenda the search for alternative foundations of modern constitutional democracy.

Key words: democracy; elections; constitutional, participatory (participative), deliberative democracy.

АНОТАЦІЯ

Протягом тривалого періоду часу саме вибори вважалися безальтернативною основою демократії. Уся система представницької демократії (на відміну від прямої) заснована на ідеї, що у процесі виборів народ делегує свою владу представникам, які самостійно здійснюють внутрішню і зовнішню політику, а також формують інші органи публічної влади. Для успішного функціонування такої системи, її легітимності, важливо було забезпечити свободу виборів, їх альтернативність та чесний підрахунок голосів. Проте розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій не тільки суттєво вплинув на швидкість поширення ідей суб'єктів політичної діяльності, розширив можливості політичної агітації, але й створив передумови для невідомих раніше маніпулятивних технологій, що небезпечні масштабною своєю впливу (вони не лише суттєво впливають на результати виборів, а й здатні кардинально їх змінити). Це призводить до делегітимації виборів і ставить на порядок денний питання пошуку альтернативних основ сучасної конституційної демократії.

Ключові слова: демократія, вибори, конституційна, учасницька (патисипативна), деліберативна демократія.

Теорія демократії, історія якої налічує кілька тисячоліть, перебуває у постійному розвитку: від захоплення різноманітними формами прямого народовладдя, пошуку оптимальних варіантів представницького правління, до складніших форм деліберативної, патисипативної (учасницької) та інших варіантів, що виникають як у відповідь на загострення одвічних, так і на появу нових проблем, пов'язаних із реалізацією влади та волі народу. Проте усі вони, так чи інакше, виходять із ключової ролі виборів чи звертаються до виборів як до способу легітимації публічної влади.

Питання демократії, виборів, їхнього взаємозв'язку неодноразово були предметом наукових розробок як українських, так і зарубіжних вчених-конституціоналістів, державознавців, а також політологів соціологів та представників інших сфер наукового знання. У конституційно-правовій площині ці питання досліджували, зокрема, Ю. Барабаш, О. Батанов, М. Козюбра, В. Колісник, А. Крусян, Н. Мішина, М. Орзіх, О. Петришин, В. Погорілко, В. Речицький, М. Савчин, А. Селіванов, О. Совгіря, П. Стецюк, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Чушенко, В. Шаповал, С. Шевчук.

У цій статті ми маємо на меті акцентувати на проблемі делегітимації виборів, що підриває основи демократії, та окреслити напрями пошуку альтернативних чи додаткових (комплементарних) форм функціонування системи конституційної демократії.

Йозеф Шумпетер дав визначення демократії у вузькому (мінімалістичному) розумінні як такої «інституційної системи, за якої індивіди отримують право приймати рішення, перемігши в конкурентній боротьбі за голос народу» [1, 7]. Від класичної теорії демократії його підхід відрізняється тим, що первинною роллю народу він вважає саме обрання своїх представників, а не безпосереднє прийняття політичних рішень (пряма демократія). Такий підхід не передбачає обов'язкового зв'язку демократії із ліберальними цінностями (свободою та правами людини, рівністю, свободою громадянського суспільства та ін.). Проте і ліберальна демократія, як «політична система, за якої індивідуальні та суспільні свободи добре захищені і де існують автономні сфери громадянського суспільства і приватного життя, вільні від державного контролю» [2, 25], в своїй інституційній основі має вибори. Ліберальна (конституційна) демократія — це також демократія, система, заснована на владі наро-

ду і з механізмами виявлення волі народу, хоча й обмежена конституцією для гарантування свободи.

Один із засновників конституційної демократії, Джеймс Медісон, обґрунтовуючи переваги представницького правління над прямою демократією, стверджував, що його сутністю є передання влади невеликій кількості громадян, яких решта обирають своїми представниками [3, 100]. За задумом розробників доктрини народного представництва, сенс представницького врядування полягає в тому, що увесь народ або якась численна його частина через своїх депутатів, яких цей народ періодично обирає, здійснює верховну владу, що контролює суспільні процеси [4, 189].

Тож концепція народного представництва, покладена в основу функціонування держав конституційної демократії, передбачає, що система публічної влади за своєю природою має похідний від влади народу характер. Здійснюючи повноваження, органи публічної влади реалізують волю народу, що йому делегована у процесі виборів. І хоча вибори є інструментом прямого народовладдя, однак на їхніх результатах заснована уся система представницької демократії, що охоплює як загальнонаціональні, так і місцеві представницькі органи, виконавчі органи державної влади, місцевого самоврядування, інші органи публічної влади.

Для того, щоб воля, влада чи інтереси тих, кого представляють, були відображені адекватно, представники повинні визначатися на основі виборів. Причому вибори повинні бути вільними (виборці мають віддавати свої голоси без тиску, на основі власного волевиявлення) та альтернативними (виборці повинні мати можливість обирати з-поміж різних варіантів: кандидатів чи політичних програм). Саме вільні та альтернативні вибори мають забезпечити адекватне відображення волі народу у складі сформованих органів публічної влади, передусім представницьких.

Вибори — це інструмент, за допомогою якого воля виборців трансформується у політичний (та персональний) склад представницького органу. І залежно від того, який інструмент застосовується (альтернативні, багатопартійні вибори чи ні, та чи інша виборча система), отримується відповідний результат. У цьому криється потенційна маніпулятивність виборів. Адже одна і та ж воля електорату може бути фіналізована в абсолютно різні результати виборчих перегонів за використання відповідного інструментарію, не кажучи вже про

сучасні технічні та комунікаційні можливості впливу на формування такої волі.

XXI століття, із його ритмом технічного прогресу та пришвидшенням темпів суспільно-політичного розвитку, не могло оминати глобальними проблемами і сферу демократії. У виданій наприкінці XX століття праці «Кінець історії?» Френсіс Фукуяма, надихнувшись численними ліберально-політичними змінами в низці держав по всьому світу, прийшов до висновку, що ліберальна демократія фактично вже перемогла своїх ворогів (у XX ст. такими були фашизм і комунізм), вона не має альтернативи, а тому стане «остаточною формою людського правління» у світі ('final form of human government') [5, 144–146]. Проте тоді відомий філософ не припускав, що незабаром і сама ліберальна демократія зіштовхнеться із такими викликами, які цілком можуть поставити її на межу існування. Найсерйознішим із них є делегітимація виборів, що підриває саму основу демократії.

Оскільки протягом сотень років вибори вважалися фундаментом демократії, їхня делегітимація має наслідком руйнування демократичної системи, особливо якщо йдеться про демократію конституційну. Адже вона потребує реальної репрезентативності представницьких органів, які покликані узгоджувати інтереси різних соціальних груп у межах вільного суспільства. Причому найбільша небезпека полягає в тому, що такі процеси притаманні державам із усталеними демократичними традиціями, які все ще виступають орієнтиром для держав демократії молоді.

Делегітимація виборів у сучасних державах, як видається, пов'язана із трьома ключовими проблемами, якими є:

- 1) пасивність електорату, що делегітимує результати виборів через низьку явку;
- 2) маніпулятивний вплив на формування волі електорату за допомогою новітніх комунікаційних систем, інтернет-ресурсів, соціальних мереж;
- 3) втручання іноземних держав та їхніх агентів у національні вибори (та інші форми прямого народовладдя, зокрема BREXIT), а фактично — у сферу державного суверенітету. Звичайно, держави так званої *молодої демократії*, до яких належить і Україна, все ще продовжують боротися із проблемами підкупу виборців, нечесного підрахунку голосів виборців, застосуванням адміністративного ресурсу для впливу на формування волі виборців тощо, тобто свої зусилля концентрують

на забезпеченні чесних, вільних та альтернативних виборів. Однак навіть успішне вирішення згаданих проблем не допоможе нам уникнути загальних тенденцій та загроз, що підривають саму сутність демократії.

Пасивність електорату, абсентеїзм. Пасивність громадян, що мають право голосу, та їх неучасть у виборах пов'язують із двома видами причин: соціологічними (що відображають низький ступінь соціальної інтеграції) та політичними (відображають політичний контекст поведінки виборців, зумовлений їхнім ставленням до виборів) [6]. Найбільш загрозливим для функціонування системи демократії є систематичний абсентеїзм, що є формою політичного протесту проти діючої системи публічної влади, коли виборець відмовляється висловлювати свою політичну позицію на виборах, натомість ігнорує вибори як такі.

Для системи конституційної демократії, яка концептуально заснована на волі більшості, абсентеїзм стає серйозною проблемою тоді, коли систематична неучасть громадян у виборах не дозволяє забезпечити репрезентативність представницького органу. Адже репрезентативність парламенту є важливою умовою існування представницького правління. Зі свого боку, це не тільки негативно позначається на «якості» представництва, але й призводить до подальшої зневіри у можливостях конституційної демократії, що утворює замкнуте коло.

Американський соціолог Джеймс Петрас стверджує, що по всьому світу більшість громадян, які мають право голосу, відмовляються навіть реєструватися для участі у виборах (якщо тільки такий обов'язок не передбачено законом), брати участь у голосуванні або бойкотують вибори (голосують проти всіх кандидатів, псують виборчі бюлетені та ін.). Якщо врахувати громадян, які не досягли електорального віку, громадян, які не голосують у зв'язку із перебуванням в місцях позбавлення волі, то можна зробити висновок, що фактично вибори зводяться до голосування невеликої меншості, а ніяк не більшості. В результаті він робить висновок про те, що сьогодні вибори перетворилися на «театральне змагання еліти за голоси меншості», що є описом олігархії, а зовсім не «здорової демократії» [7].

Маніпулятивний вплив на формування волі електорату. Однією із найважливіших засад виборів, що впливає із доктрини представницького правління, є принцип вільних виборів.

Він охоплює дві складові:

1) вільне формування виборцем своєї думки;
2) вільне вираження цієї думки, тобто вільну процедуру голосування й точну оцінку отриманих результатів [8]. Зазвичай забезпечення цих елементів вільних виборів пов'язується із обов'язком держави та її органів бути безсторонніми, зокрема в питаннях використання засобів масової інформації, агітації, проведення мирних зібрань, фінансування партій та окремих кандидатів. Крім того, важливе значення має усунення проблеми підкупу виборців.

Водночас протягом останніх років з'явилися нові, сучасні способи впливу на «вільне формування виборцями своєї думки» за допомогою новітніх комунікаційних систем, інтернет-ресурсів, соціальних мереж. Досить часто такий вплив носить маніпулятивний характер, а особливістю його є надзвичайно широка сфера поширення інформації за вкрай короткі проміжки часу, що робить такі інструменти масовими та досить небезпечними [9, 234–235].

Авторитетні міжнародні аналітичні центри та організації зробили низку сенсаційних висновків щодо масштабів впливу сторонніх суб'єктів на вибори за допомогою інтернет-ресурсів, соціальних мереж тощо. Їх зміст зводиться до того, що в окремих країнах таке втручання визначило перебіг виборчих кампаній та результати виборів загалом. Як вказується у доповіді міжнародної організації Freedom House, онлайн-маніпуляції та тактика дезінформації протягом 2017 року відіграли важливу роль на виборах принаймні 18 країн [10].

Найбільш поширеними способами маніпулятивного впливу на формування волі виборців є:

1) Використання платних коментаторів та політичних ботів для поширення неправдивих (фейкових) новин та пропаганди. Протягом останніх кількох років застосування цього засобу у виборчих кампаніях набуло глобального характеру. До прикладу, керівник відділу безпеки Facebook Алекс Стамос підтвердив виявлення 470-ти сумнівних користувачів, які під час виборів у США в 2016 році запустили близько 3000 рекламних повідомлень, що тривалий час не були позначені відповідним чином; центральний офіс Facebook повідомив про видалення тисяч аккаунтів, через які поширювалися неправдиві повідомлення, у період парламентських виборів 2017 року у Німеччині;

представники Twitter підтвердили активне поширення інформації кількома тисячами інтернет-ботів у період німецьких виборів [10].

2) Застосування «інформаційної бульбашки», суть якої полягає в тому, що інтернет-сторінки за допомогою спеціального алгоритму намагаються передбачити, яку саме інформацію хоче знайти користувач, видаючи саме її. При цьому інформація, яку користувач не запитував прямо, виключається. Такий алгоритм цементує наявні до того упередження користувача.

3) Застосування «політичної ехо-камери», коли користувач підтримує контакти здебільшого з однодумцями і таким чином звужує власний світогляд. Вона в основному притаманна мережі фейсбук, яка влаштована таким чином, щоб користувач почував себе комфортно саме на цій платформі, тому користувачі просто не стикаються з речами, які їх провокують і отримують лише те, що підтверджує їхню картину світу [11].

Втручання іноземних держав та їхніх агентів у національні вибори. Новітні інформаційно-комунікаційні та інші технології дозволяють здійснювати вплив на перебіг виборчих кампаній не лише внутрідержавними суб'єктами, але й іноземними державами. Так, у згадуваній вище Доповіді Freedom House зазначено, що «інтернет-зусилля Росії щодо впливу на американські вибори 2016 р. добре задокументовані, і Сполучені Штати навряд чи були єдиними, кого це стосувалося» [10]. Втручання Російської Федерації у референдум, який відбувся у 2016 році в Сполученому Королівстві та стосувався питання виходу з Європейського Союзу (BREXIT), все ще розслідується Виборчою Комісією СК [12] [13].

Проблема полягає у тому, що на відміну від прямих методів впливу, маніпулювання інформацією в інтернеті є більш підступним, складним для виявлення та для боротьби способом втручання у процес виборів, що створює можливості для іноземного уряду фактично втручатися у суверенітет іншої держави. Сьогодні у багатьох державах уже створені спеціальні підрозділи або окремі правоохоронні органи (кіберполіція і т. п.), покликані боротися з подібними маніпуляціями, однак говорити про їхню ефективність ще рано.

Наслідки. Якщо національна влада чи іноземна держава використовують нелегітимні методи, які суттєво, а часом — кардинально, впливають на формування політичних вподобань

виборців, сформований в результаті таких виборів законодавчий орган буде представницьким лише дуже умовно. За дотримання формальних ознак політичного представництва він, однак, реальної представницької функції не виконуватиме. На практиці це означатиме, що інтереси великих соціальних груп не представлені, не враховуються при формуванні державної політики, що має наслідком зростання невдоволення і зниження довіри до державної влади.

Відтак, наслідки використання проаналізованих вище методів є потенційно руйнівними для демократії та громадянської активності. Зниження рівня довіри громадян до виборних органів спостерігається у більшості сучасних держав конституційної демократії. Так, у проведеному у 2012 році Центром дослідження світових цінностей¹ соціологічному дослідженні було встановлено, що у більшості демократій парламенту довіряють менше половини громадян. Причому в молодих і старих демократіях відсоток довіри станом на 2012 рік складав близько 29 і 40 відсотків відповідно [14]. Інші дослідження доводять, що цей відсоток продовжує падати [15].

Вслід за падінням довіри до парламентів відбувається втрата довіри громадян до інших інститутів демократії та делегитимує конституційну демократію в цілому. Рівень довіри до національної влади загалом, за даними станом на 2016 рік, у низці держав конституційної демократії є критично низьким: США та Іспанія — 30%, Франція — 28%, Греція — 13 %; дещо краще становище в Сполученому Королівстві — 41%, Німеччині — 55% та Канаді — 62% [16].

Аналізуючи перебіг референдної кампанії BREXIT та президентські вибори 2016 року у США, бельгійський історик Девід Рейбрук зробив висновки про те, що вибори у їх сучасному вигляді є застарілою формою трансформації колективної волі народу в правління та політику. Він, зокрема, стверджує: «На виборах ви віддаєте свій голос, але тримаєте його при собі наступних кілька років. Така система делегування влади виборним представникам була конче необхідною у минулому, коли комунікація була повільною, а інформація обмеженою. Але вона точно не відповідає тому, як люди взаємодіють один із одним сьогодні» [17].

¹ *Всесвітня мережа соціологів, що вивчає зміну цінностей та їх вплив на суспільне та політичне життя, очолювана міжнародною командою вчених зі штаб-квартирою у Відні, Австрія.*

До речі, схожу ідею висловлював ще у XVIII столітті Жан Жак Руссо, який вказував на оманливість відчуття свободи, що дарують вибори: «Народ Англії обманює себе, коли вважає, що він вільний; він є вільним фактично лише під час виборів членів парламенту, а як тільки ті обрані, він знову є поневоленним, стає нічим. У короткі миті своєї свободи англійці думають, що ця свобода заслуговує того, щоб її втратити» [18].

Наведене лаконічно ілюструє потребу пошуку альтернативних основ чи додаткових (доповнюючих, комплементарних) форм функціонування конституційної демократії.

Шляхи виходу із ситуації та роль конституційного права. Зрозуміло, що усунення загрози цілковитой делегитимації конституційної демократії потребує, передусім, усвідомлення проблеми, а тоді — пошуку шляхів її подолання. В контексті останнього, видається, що боротьби із маніпулятивними виборчими технологіями недостатньо. Перегляду потребує і сама концепція демократії, що уже частково відбувається на Заході.

Так, протягом понад 200 років основною формою демократії була представницька. Пряму демократію протягом минулого століття серед європейських держав активно використовувала у своїй конституційній системі фактично лише Швейцарія. Проте сьогодні у низці держав уже відбувається переосмислення її ролі. Низька довіра громадян до інституцій представницького правління (політичних партій, які є зв'язуючою ланкою між громадянами та державою, парламенту та інших представницьких органів, парламентарів) спонукає до розвитку деліберативної демократії, ширшого залучення інститутів прямого народовладдя та розвитку учасницької (патисипативної) демократії. Йдеться про застосування різноманітних способів участі громадян у прийнятті рішень, громадських консультаціях, обговореннях, контролі за діяльністю влади із використанням як традиційних, так і новітніх методів комунікації, соціальних мереж і т. п.

Деліберативна демократія, як правило, розглядається як певна форма поєднання представницької та безпосередньої демократії [19, 51–52], за якої основним джерелом легітимності закону є не голосування за нього, а його попереднє всестороннє обговорення. Деліберативна демократія акцентує на значенні діалогу як передумови прийняття рішення, що відбувається у формі консуль-

тацій та узгодження різноманітних позицій до моменту голосування.

Учасницька (патисипативна) демократія передбачає більш радикальне трактування взаємовідносин народу та держави, ніж заснована на комунікативній теорії Юргена Габермаса деліберативна демократія, яка передбачає широку участь громадян у політичному процесі, проте є «своєрідним компромісом між елітарною та учасницькою демократією», метою якої є «підвищення компетентності громадян та наділення їх дорадчими функціями — при одночасному наголосі на складності процедури ухвалення демократичних рішень та ролі в ньому експертів і професійних управлінців» [20, 106–110]. Натомість патисипативна демократія претендує на ухвалення найважливіших рішень шляхом прямого голосування народу.

Однак варто звернути увагу на те, що учасницька демократія не зводиться до референдуму. Вона передбачає різноманітні форми широкого залучення громадян до прийняття рішень як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях. Формами такої демократії, що останнім часом розвиваються в Україні, є «громадський бюджет», електронні петиції, громадські слухання, що є обов'язковою передумовою прийняття того чи іншого рішення. Більше того, говорячи про референдум як одну із форм прийняття рішень, слід мати на увазі нещодавній досвід BREXIT, який засвідчив,

що усі виборчі маніпулятивні технології успішно застосовуються і під час референдумів. Крім того, варто враховувати і той факт, що у переважній більшості випадків застосування референдумів на загальнонаціональному рівні відбувалося або в умовах авторитарних режимів, чи для їхньої легітимзації [9, 175–183].

Важлива місія у процесі розвитку конституційної демократії належить конституційному праву, адже запровадження різноманітних форм деліберативності (консультації, обговорення, громадські експертизи), а також учасницької демократії потребує відповідного конституційно-правового оформлення. У загальних рисах роль конституційного права можна окреслити через виконання таких завдань:

1) вдосконалення існуючих та, за потреби, розробка нових виборчих процедур;

2) розробка механізмів забезпечення репрезентативності парламентів для вдосконалення системи представницької демократії;

3) запровадження інститутів та процедур з метою ширшого застосування форм деліберативної демократії;

4) розробка інструментів учасницької демократії.

Проте така діяльність потребує належної доктринальної основи та відповідної державної стратегії, заснованої на усвідомленні незворотності сучасних процесів розвитку демократії в світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шумпетер Йозеф. *Капіталізм, соціалізм і демократія* / Й. Шумпетер / *Теорія і практика демократії. Избранные тексты*. — М.: Ладомир, 2006. — С. 4–10.
2. Даймон Ларри. *Определение и развитие демократии* / Л. Даймон / *Теорія і практика демократії. Избранные тексты*. — М.: Ладомир, 2006. — С. 25–33.
3. Медисон Джеймс. *Федералист №10* / Д. Медисон / *Теорія і практика демократії. Избранные тексты*. — М.: Ладомир, 2006. — С. 98–101.
4. Міл Джон Стюарт. *Про свободу: Есе* / Пер. з англ. / Д. С. Міл. — К: Основи, 2001. — 463 с.
5. Фукуяма Ф. *Кінець історії?* / Ф. Фукуяма // *Питання філософії*. — 1990. — № 3. — С. 134–148. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://politnauka.org/library/dem/fukuyama-endofhistory.php>
6. Ghiuță Ovidiu-Aurel. *The motivations of electoral absenteeism* / *The Annals of the University of Oradea. Economic Sciences*, January 2014. [Electronic resource]. — Access mode : https://www.researchgate.net/publication/283321759-The_motivations_of_electoral_absenteeism
7. James Petras. *Elections: Absenteeism, Boycotts and the Class Struggle* / *Global Research*, June 27, 2017. [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.globalresearch.ca/elections-absenteeism-boycotts-and-the-class-struggle/5596337>
8. *Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18–19 жовтня 2002 року)*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-ukr)

9. Бориславська О. М. *Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз : монографія / О. М. Бориславська.* — Харків : Право, 2018. — 384 с.
10. Report «Freedom on the Net 2017: Manipulating Social Media to Undermine Democracy», Freedom House, 2017. [Electronic resource]. — Access mode : <https://freedomhouse.org/article/new-report-freedom-net-2017-manipulating-social-media-undermine-democracy>
11. Соцмережі та результати виборів у Німеччині. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/соцмережі-та-результати-виборів-у-німеччині/a-40717646>
12. Francesca Gillett. Electoral Commission launches probe into Russian meddling in Brexit vote using Twitter and Facebook / Evening Standard, 2 November 2017. [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.standard.co.uk/news/politics/election-watchdog-launches-probe-into-russian-meddling-in-brexit-vote-a3674251.html>
13. Kate Holton. UK investigates Brexit campaign funding amid speculation of Russian meddling / Reuters, November 1, 2017. [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.reuters.com/article/us-britain-eu-investigation/uk-investi-gates-brexit-campaign-funding-amid-speculation-of-russian-meddling-idUSKBN1D157I>
14. Joint Research Project: Democracy in crisis? An analysis of various dimensions and sources of support for democracy. World Values Survey, 2012. [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.sun.ac.za/english/faculty/arts/wvs-paper-series/Documents/04%20Trust%20in%20parliament.pdf>
15. Soren Holmberg, Staffan Lindberg, Richard Svensson. Trust in parliament / Journal of Public Affairs. — Vol. 17. — Issue 1–2. [Electronic resource]. — Access mode : <https://onlinelibrary.wiley.com/toc/14791854/2017/17/1-2>
16. Government at a Glance 2017, OECD / [Electronic resource]. — Access mode : https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/gov_glance-2017-en.pdf?expires=1540823959&id=id&accname=guest&checksum=B8E22C045D7BB62D733424744866400A
17. David Van Reybrouck. Why elections are bad for democracy / The Guardian, 29 June 2016. [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/29/why-elections-are-bad-for-democracy>
18. Jean-Jacques Rousseau. On the social contract or Principles of Political Rights, III, Ch. 15. [Electronic resource]. — Access mode : <http://www.constitution.org/jjr/socon.htm>
19. Hélène Landemore. (2017). Deliberative Democracy as Open, Not (Just) Representative Democracy. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 2017. — Volume 146. — Issue 3. — P. 51–63.
20. Колодій Антоніна. Процес деліберації як складова демократичного врядування. Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування: матеріали наук.-практ. конф., ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 4 квіт. 2008 р. — Львів, 2008. — С. 106–110.

REFERENCES

1. Jozef Shumpeter. *Капіталізм, соціалізм і демократія / Теорія і практика демократії. Izbrannye teksty.* — М.: Ladomyr, 2006. — С. 4–10.
2. Larry Dajmond. *Определение у развтыте демократии / Теорія і практика демократії. Izbrannye teksty.* — М.: Ladomyr, 2006. — С. 25–33.
3. Dzhajms Medyson. *Federalyst №10 / Теорія і практика демократії. Izbrannye teksty.* — М.: Ladomyr, 2006. — С. 98–101.
4. Dzhon Styuart Mil. *Pro svobodu: Ese / Per. z angl.* — К: Osnovy, 2001. — 463 s.
5. Fukuyama F. *Kinecz istoriyi? / Pytannya filosofiyi.* 1990. №3. S. 134–148. URL: politnauka.org/library/dem/fukuyama-endofhistory.php
6. Ghiuță Ovidiu-Aurel. *The motivations of electoral absenteeism / The Annals of the University of Oradea. Economic Sciences*, January 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/283321759_The_motivations_of_electoral_absenteeism
7. James Petras. *Elections: Absenteeism, Boycotts and the Class Struggle / Global Research*, June 27, 2017. URL: <https://www.globalresearch.ca/elections-absenteeism-boycotts-and-the-class-struggle/5596337>
8. *Kodeks naleznoyi praktyky u vyborchyx spravax. Kerivni pryncypy ta pojasnyvalna dopovid, uhvaleni Venecianskoyu komisiyeyu na 52-j sesiyi (Veneciya, 18-19 zhovtnya 2002 roku).* URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2002\)023rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2002)023rev-ukr)
9. Boryslavska O. M. *Yevropejska model konstytucionalizmu: systemno-aksiologichnyj analiz : monografiya / O. M. Boryslavska.* — Harkiv: Pravo, 2018. — 384 s.

10. Report «Freedom on the Net 2017: Manipulating Social Media to Undermine Democracy», Freedom House, 2017. URL: <https://freedomhouse.org/article/new-report-freedom-net-2017-manipulating-social-media-undermine-democracy>
11. Soczmerzhi ta rezultaty vyboriv u Nimechchini. URL: <http://www.dw.com/uk/соцмережі-та-результати-виборів-у-німеччині/a-40717646>
12. Francesca Gillett. Electoral Commission launches probe into Russian meddling in Brexit vote using Twitter and Facebook / *Evening Standard*, 2 November 2017. URL: <https://www.standard.co.uk/news/politics/election-watchdog-launches-probe-into-russian-meddling-in-brexit-vote-a3674251.html>
13. Kate Holton. UK investigates Brexit campaign funding amid speculation of Russian meddling / *Reuters*, November 1, 2017. URL: <https://www.reuters.com/article/us-britain-eu-investigation/uk-investigates-brexit-campaign-funding-amid-speculation-of-russian-meddling-idUSKBN1D157I>
14. Joint Research Project: Democracy in crisis? An analysis of various dimensions and sources of support for democracy. *World Values Survey*, 2012. URL: <https://www.sun.ac.za/english/faculty/arts/wvs-paperseries/Documents/04%20Trust%20in%20parliament.pdf>
15. Soren Holmberg, Staffan Lindberg, Richard Svensson. Trust in parliament / *Journal of Public Affairs*, Volume 17, Issue 1-2. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/toc/14791854/2017/17/1-2>
16. Government at a Glance 2017, OECD / URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/gov_glance-2017-en.pdf?expires=1540823959&id=id&accname=guest&checksum=B8E22C045D7BB62D733424744866400A
17. David Van Reybrouck. Why elections are bad for democracy / *The Guardian*, 29 June 2016. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/29/why-elections-are-bad-for-democracy>
18. Jean-Jacques Rousseau. *On the social contract or Principles of Political Rights*, III, Ch. 15. URL: <http://www.constitution.org/jjr/socon.htm>
19. Kolodij Antonina. *Proces deliberaciyi yak skladova demokratychnogo vryaduvannya. Demokratychni standarty vryaduvannya j publichnogo administruvannya: materialy nauk.-prakt. konf., LRIDU NADU pry Prezydentovi Ukrainy, 4 kvit. 2008 r. Lviv, 2008. S. 106–110.*